Скалните надписи при с. Царевец, Врачанско

Стоян Богданов

В настоящото съобщение ще се спрем на няколко скални надписа от района на с. Царевец, Врачанско, които имат летописно съдържание и представляват важен изворов материал за историята на българския народ през XVI век.[1]

Недалеч от левия бряг на р. Искър, на около 4 км от с. Царевец, Врачанско, се намират местностите Средния камик и Говедарника. Те са ниски заоблени хълмове, разделени с плитка долинка. Южните им чела представляват скални откоси, по които има множество пещери, образувани от р. Искър. Отворите на тези пещери са „представени като латерални нива на неговите води“[2]. Пещерите са малки, къси, понякога преминаващи една в друга. Следи от изкуствена обработка почти липсват.

В скалите на м. Говедарника наред с многото малки ниши има две по-големи пещери. В едната от тях, източната, М. Мичев открива през 1962 г. много скални рисунки и надписи, повечето от които са твърде стари и могат да се вместят хронологически в периода XVI—XVIII век.[3] На два пъти той публикува тези надписи[4], като отнася една част от тях към чумната епидемия през 1762 г.[5], обхванала редица райони в Северна България.

Направеното от М. Мичев не изчерпва напълно въпроса за скалните надписи от околностите на с. Царевец. Първо — той не публикува целия епиграфски материал от тези пещери — при това най-интересните и значими надписи. Второ, разглеждайки само надписите от източната пещера, той се опитва да ги свърже с писмените извори за чумата от 1762 г. и предането за манастира, т. е. ръководи се от една предварително възприета теза и търси доказателства за нея (епидемията и свързаните с нея разселвания), вместо да гради своите твърдения на основата на изводи, налагащи се от внимателния анализ на изворовия материал. В други случаи, например надписа на „брат Томе“ от малката пещера, западно от Биярницата, М. Мичев се отклонява твърде много от текста на скалата,[6] за което ще стане дума по-долу.

Независимо от това на М. Мичев принадлежи безспорната заслуга за откриването и първото обнародване на тези надписи.

В продължение на няколко години ние сме обходили редица пещерни църкви и жилища в поречието на Русенски Лом, Провадийската река[7] и другаде, но никъде не сме намирали такова изумително богатство на епиграфски материал и каменна пластика, събрани на едно място. В това отношение особен интерес буди една пещера, разположена западно от т. нар. Биярница в м. Средния камик. Тя се намира на около 15 м над нивото на терена. Западната ѝ стена е покрита с различни скални рисунки, голяма част от които са много добре запазени. От пръв поглед могат да се видят стрелец с лък, едра птица с дълги крака, източен врат — вероятно щъркел, група чудесно стилизирани елени и др. Изобщо каменната пластика от тази своеобразна галерия сама по себе си може да бъде обект на специално изследване, тъй като представя едно завидно художествено майсторство и подчертан естетически вкус. Освен това появата на толкова много елени в пещерите на Средния камик и Говедарника дава известни познания за бита, религиозните вярвания и художествени традиции на местното българско население. М. Мичев също отбелязва това ценно художествено наследство[8], но то все още чака своя изследвач.

Вдясно от тази пещера има една малка ниша с триъгълен отвор, който в горната си част е силно стеснен (изострен). На около два метра от основата му върху лявата стена се долавят очертанията на много стар надпис. Той е публикуван от М. Мичев[9], но ние искаме още веднъж да се спрем на него, тъй като намираме някои неточности при разчитането му.

Надписът се състои от 7 реда, издраскани с тънко острие върху малка гърбица на скалата. Височината на буквите е от 10 до 26 мм. Ширината също е различна — от 5 до 25 мм. Буквите в лявата половина на редовете, т. е. в началото им, са доста избледнели. Това се дължи както на атмосферните влияния (тази част се огрява от слънцето през целия следобяд), така и на факта, че гърбицата, на която е разположен надписът, е служела за ръкохватка при катерене към тавана на нишата. Независимо от споменатите повреди надписът се чете със задоволителна точност. Ето как М. Мичев предава текста на скалата:

„АСЬ БРАТ ТОМѢ ПИСАХЬ НА ҚАМИЦѢ ҚГОИ ДОХОДИХЬ ХРАМЬ НА. М САНАРЬТ.“[10]

При внимателно снемане на текста от скалата ние успяхме да установим известни различия, които са напълно очевидни при сравняването на двата варианта: (обр. 1).

I ред АСЪБРАТЪ; II р. ТОМѢ; III р. ПИСАХЪ; IV р. NA ҚАМИЦѢ; V р. ҚГОИ ДОХОДИХЬ, VI р. КЬЦАМЬ; VII р. М“А‘ МАРЬТЬ Целият текст звучи: АСЪБРАТЪ ТОМѢ ПИСАХЪ NA ҚАМИЦѢ ҚОГИ ДОХОДИХЬ КЬЦАМЬ М“А‘ МАРЬТЬ“

Надписът е среднобългарски и по езикови и палеографски особености може да се отнесе към XV в.[11] (а може би и по-рано) — употребата на Ѣ в ҚАМИЦѢ (местен падеж). Единственият неясен пункт е в началото на VI р. При внимателно наблюдение се долавят очертанията на първата буква К и на следващата Ь. Останалите букви личат добре НАМЬ. При това положение четем: КЬЦАМЬ, т.е. „в края“. Целият надпис може да се преведе: „ПИСАХ АЗ БРАТ ТОМЕ НА КАМЪКА, КОГАТО ДОЙДОХ В КРАЯ НА МЕСЕЦ МАРТ“. Известен вариант при превода предлага името ТОМѢ. Началото на надписа би могло да се прочете и така: „ПИСАХ АЗ БРАТЪТ НА ТОМЕ. . .“ Според нас това е по-малко вероятно.

При сравняването на нашия превод с текста на М. Мичев ясно се вижда различието в интерпретацията на последните два реда: (М. Мичев — . . . . „храма на манастира“) и „(в) края на месец март“. Промяната на текста у Мичев не е случайна. На него е било известно преданието за съществуването на манастир в района на тези местности. За да докаже, т. е. да документира това предание, той променя (или неправилно разчита) текста в посочения вече вид. Това изобщо не е било необходимо. За брат Томе (или за неговия брат) е било пределно ясно къде е дошъл и за него е било повече важно да отбележи времето, когато е пристигнал в тази обител. В това отношение епиграфските паметници подсказват една традиция.

В западната половина на м. „Говедарника“ се намира друга пещера, разположена на 10—15 м от нивото на терена. Тя е на два етажа, свързани с тесен „комин“, висок 4—5 м. Пещерата е лесно достъпна. Първото помещение е малко и по-скоро служи като преддверие за горния етаж. Най-забележителното в него са няколко гравюри на елени, каквито изобилстват и в другите пещери от района.

Вторият етаж е значително по-интересен. Помещението има форма на полегнала пирамида с основата на юг, т. е. към лицето на скалата. Тясна пътечка води от „комина“ към по-широк отвор — „прозорец“, с неправилна форма. Долната му част е преградена с ниска стена — парапет. Вдясно от този своеобразен прозорец вътрешното лице на скалата е опушено. На това място явно е горял огън. В най-тъмната му част на малка гладка плоскост опитна ръка е издраскала чудесен надпис, състоящ се от 4 части. Почеркът е хубав, ясен и четлив. Явно той е дело на опитен местен граматик, чието име е изписано на скалата.

Най-отгоре е нарисувана стилизирана човешка фигурка, изобразяваща въоръжен воин. В дясната си ръка държи високо издигнат лък, лявата здраво стиска копие, гърдите са покрити с ризница (обр. 2).

В горния десен ъгъл до рисунката са изписани една под друга три думи: БЕШЕ СЕТО БЕГАЛО. Точно под фигурката текстът продължава в дъгообразна форма: „ѿ ТАТАРѢ АТОАЮNАҚЬ БЕД ВЕСNЇКЬ СЬБРАШЕ ЛЮДИ ИСПАПЕ ІМЕ БѢ NЕЌИ ЮNАЌЬ ЇМЕ МѪ ВЛКО ДБРОСЛААВЬ“

Третата част на надписа е разположена горе вляво от централната група: „АNЕ БЕГАХЬ ТКОМЇ ДАЕТЕ ХАРЬВѪ“. И последната част се намира долу вляво: „NЕ БОАШЕ СЕ NЬРѢД. Целият надпис се състои общо от 13 реда, някои от които съдържат само по една дума. Повечето от редовете имат дъгообразна форма, следваща извивките на скалата. Надписът е разположен на площ 36—15 см. Височината на буквите е различна и варира от 7 до 18 мм, а ширината от 2 до 12 мм.

Този надпис е публикуван на два пъти[12]

---

[1] От разглежданите в това съобщение надписи само този на „Брат Томе“ е публикуван в научния печат. Надписите на Доброслав и Стоян Братулина са отбелязани от П. Трантеев в сп. Турист и в. Орбита. Точното цитиране виж по-долу.

[2] *П. Трантеев, Ѓ. Трантеев.* История ѣрху камък, сп. Турист, 1971, кн. 11, с. 5.

[3] *М. Мичев.* Неизвестен пещерен манастир във Врачанско, сп. Векове, 1974, кн. 2—3, с. 86.

[4] *М. Мичев,* Пос. съч. *от същия.* Скални надписи и рисунки при с. Царевец, Врачанско, сп. Археология, 1964, кн. 2.

[5] *М. Мичев.* Неизвестен пещерен манастир във Врачанско, с. 86.

[6] *М. Мичев,* пак там, с. 86.

[7] Става дума за експедициите на студентското научно обединение „Клуб 1300“ при Великотърновския университет.

[8] *М. Мичев,* пос. съч., с. 86.

[9] *М. Мичев,* пос. съч., с. 86.

[10] *М. Мичев,* пос. съч., с. 86; приложеното в нашата работа факсимиле е взето от публикацията на М. Мичев в сп. Векове, кн. 2—3, с. 89.

[11] Езиковият анализ на този и останалите надписи е направен с помощта на проф. Д. Мирчева, за което ѝ изказваме най-голяма благодарност.

[12] *П. Трантеев, Б. Трантеев.* Пос. съч.; *П. Трантеев.* Един исторически паметник трябва да бъде изследван и документиран. В. Орбита, бр. 4 от 22. I. 1972 г.

от баща и син Трантееви. Внимателният анализ на текста показва, че става дума за два надписа, макар да са писани от една и съща ръка. Пръв трябва да е този, който говори за идването на татарите и ролята на юнак В(ъ)лко или Вл(а)ко. Вторият е добавен след това и се отнася за Д(о)бослав.

В надписа за „татарите“ има три неясни момента, които затрудняват неговото точно разчитане и тълкуване. В първата част думата СЕТО—„всичко“, може да се прочете и „СЕЛО“, ако предположим, че пишещият е направил грешка. По-вярно според нас е първото четене — СЕТО в смисъл на „всичко“. В такъв случай първото изречение ще има следния превод: „(БЕШЕ ВСИЧКО БЯГАЛО) или ВСИЧКО БЯГАШЕ ОТ ТАТАРИТЕ.“ В следващия ред текстът е ясен: „А ТОЯ ЮНАК (БЕД ВЕСНИК), т. е. БЕШЕ ВЕСТИТЕЛ НА БЕДА (на лоша новина).“

Вторият критичен момент от надписа се намира в края на VI р. Това е думата ИСПАПЕ. Какво би могла да означава тя? Ако се има пред вид общият смисъл на надписа и особено първата част на VI р. (СЬБРАШЕ ЛЮДИ, т. е. „събра хората“), логично е да търсим в думата ИСПАПЕ глагол, означаващ спасявам, спаси, употребен в някаква диалектна форма, или просто пишещият да е сгрешил и вместо „С“ в ИСПА[П]Е да е написал „П“. При внимателното разглеждане на първата буква П съвсем слабо се забелязва една средна отвесна черта. В такъв случай бихме могли да приемем тази буква за „Ш“, макар че по ширина тя не отговаря на останалите букви „Ш“. Тогава думата би се прочела НСШАПЕ. В този ѝ вид, струва ни се, можем да търсим в нея някаква диалектна форма на глагола СТАТИ — в смисъл на устоя, застана, остана на едно място.[13] И в двата случая става дума за спасяване или устояване на опасността, което не е минало без съпротива на нашественика. В речника на Н. Геров[14] е даден глаголът „ИЗТАПѢМЬ“ в смисъл на претопявам, *извличам нещо чрез претопяване* и др. Едно тълкуване на глагола ИСШАПЕ в този смисъл също не противоречи на общия дух на надписа. За това ще стане дума по-долу.

Седмият ред се отнася за юнак В[Ъ]ЛКО или ВЛ[А]КО „БЕШЕ НЯКОЙ (СИ) ЮНАК ИМЕТО МУ В(Ъ)ЛКО или ВЛ(А)КО“. На осмия ред е изписано името на автора на надписа — Д(О)БРОСЛААВ. По всяка вероятност той е бил местен граматик, което личи от обработения и красив почерк. Липсата на някакво обяснение към името Доброслаав в духа на традиционното „писах аз. . .“ и др. предполага и един друг вариант по отношение на Доброслаав. Възможно е това име да се отнася за Вълко (Влако). В такъв случай юнакът би се казвал Вълко Доброслаав. Този вариант според нас е по-неприемлив.

Третата част от надписа е изписана от първо лице и се отнася за Доброслаав: „АЗ НЕ БЯГАХ ЗАЩОТО МИ ДАВАТЕ КОПИЕ.“

Особено забележителна е четвъртата част, която е по-скоро една прибавка и говори за настроенията на народа ни през тези тежки изпитания: NЕ БОАШЕСЕ NЬРЕД. Тук се намира третият неясен момент, и то в последната дума. Тя също би могла да се чете в два варианта: NЬРЕД в смисъл „но рече“, където „рече“ е изписано съкратено и е вдигната горе между „Р“ и „Е“ „НЕ СЕ БОЕШЕ, НО РЕЧЕ“. Естествено се налага въпросът, кой не се боеше и какво рече? Тези думи биха могли да принадлежат само на Доброслаав и се отнасят за Вълко. „Той не се боеше, но рече“ — в такъв случай казаното може да бъде само в третата част на надписа — „АЗ НЕ БЯГАХ ЗАЩОТО МИ ДАВАТЕ КОПИЕ (ХАРВЪ)“[15]. Такова четене според нас е по-неприемливо, тъй като се обърква много редът на надписа.

Вторият вариант при интерпретирането на думата NЬРЕД е по-правдоподобен. При внимателното разглеждане на последната буква от тази дума става ясно, че Доброслаав е искал да изпише Д. Изглежда дясната отвесна къса чертичка на Д е била отлющена впоследствие или само леко загатната. Освен това знакът, който е издраскан горе между Р и Е, наподобява твърде много на О, като при закръгляването на дясната му половина острието е продължило своя ход по инерция надолу. В такъв случай думата трябва да се чете „НАРОД“, като приемем, че Доброслаав е сгрешил и е написал Е вместо О. Това го е накарало да вдигне О между Р и Е, където е естественото му място. Първият вариант ни се струва по-неприемлив и по едно друго съображение. Доброслаав определено избягва използуването на титли и лигатури, като старателно изписва всяка буква, използувайки един шрифт на т. нар. „бързопис“, характерен за онази епоха. Нашето твърдение, че Доброслаав е допуснал грешка, която е поправил, се потвърждава от един по внимателен оглед на надписа. Например в думата ВЕСNЇКЬ Доброслаав най-напред е написал N с хоризонтална средна линия, която после е поправил с полегата. Същото се наблюдава и при думата НСПАПЕ.

След всички разсъждения и уговорки можем да представим надписа в следния вид: „ВСИЧКО БЯГАШЕ ОТ ТАТАРИТЕ. А ТОЯ ЮНАК БЕ ВЕСТИТЕЛ НА (ЛОША НОВИНА) БЕДА. СЪБРА ХОРАТА И ГИ СПАСИ (И УСТОЯ)?! БЕШЕ НЯКОЙ(СИ) ЮНАК НА ИМЕ В(Ъ)ЛКО (или ВЛАКО). (НАПИСА) Д(О)БРОСЛААВЪ. АЗ НЕ БЯГАХ ЗАЩОТО МИ ДАВАТЕ КОПИЕ (ХАРВЪ). НЕ СЕ БОЕШЕ НАРОДЪТ.“

Езиковият анализ на текста показва следните особености:

1. В езика има редица народни черти СЕТО БЕГАЛО; МОА; СЪБРАШЕ; ЇМѢ (ТО) МѢ и др., които говорят за един западно-

Обр. 1

[13] *Ст. Стоянов, М. Янакиев.* Старобългарски език, С., 1972, с. 200.

[14] *Н. Геров.* Речник на българския език, т. II, 1897, с. 308.

[15] Думата „харвъ“ има арабски произход. Harba — късо, дебело копие; Harba-bi, арабски — война; harbi — протривател за чистене цевта на пушката и за пълнене на старите леки огнестрелни оръжия отгоре, в народния говор „харбия“. Тук е мястото да благодарим на проф. Н. Ковачев за оказаната помощ при уточняване на някои въпроси от топонимията на с. Царевец (Влашко село).

български диалект по лексика и по екавизма[16] на запад от ятовата граница.

2. Доброслаав произнася етимологичното Ѣ като Е и така го пише: БЕГАЛО; НЕКИ вместо НѢКИН. Надписът издава език, характерен за XVI—XVII в. с изразени елементи на т. нар. „сръбска редакция“, която през посочения период е особено силна в западната половина на страната и по-специално в Плевенския край.[17] Той е едноеров — навсякъде Доброслаав предпочита малкия Ь, и то не на етимологичното му място. Чувствува се обаче и влиянието на традицията — ѢѢ е написано с Ѣ(БѢ). Забелязва се удвояване на гласни — Д[О]БРОСЛААВЬ.

Надписът на Доброслаав би загубил част от стойността си, ако не се установи времето на татарското нашествие, за което свидетелствува. Липсата на точна датировка, оставена от автора, ни затруднява много при определяне точното време на събитието. Това е според нас една от причините този надпис да бъде отминат от М. Мичев, а също и от Трантеев, който го публикува, задоволявайки се само с неговото посочване.

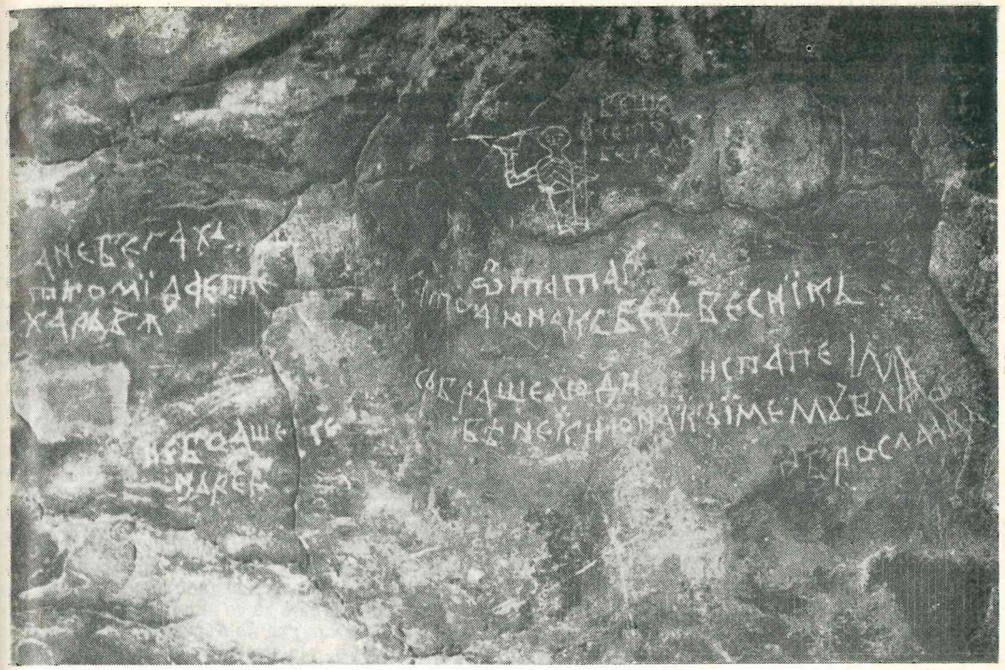
Нека се опитаме да поставим татарското нашествие от надписа на истинското му място. Езиковата характеристика показва, че събитието може да се вмести в периода XVI—XVII в. Но това са близо 200 г. От началото на надписа се вижда, че татарското нападение е голямо и страшно — „Всичко бягаше от татарите“. В историческата наука през дадения период са регистрирани две големи опустошителни татарски нашествия. Първото е през 1515—1516 година и е свързано с първия опит на османските завоеватели масово да помохамеданчат християнското население на Балканите. По географски и стратегически съображения главният удар е нанесен в българските земи. За него свидетелствува една старобългарска хроника от XVIII в.,[18] в която с големи подробности се описват страданията на българския народ по време на султан Селим I. „Тогава се вдигна Селим с голям гняв против България и в лято Христово 1522 (1515 г.) разори Тракия от Адриан град до Средец град, А ЕДИН КАЙМАКАМ МУРЗА ТАТАРСКИ, С 46 ХИЛЯДНА ТАТАРСКА ВОЙСКА РАЗСИПА ЦЯЛАТА СТРАНА ПОКРАЙ ДУНАВ И СТАРА ПЛАНИНА ОТ ЧЕРНО МОРЕ ДО ВИДИН. . .“ (разредката наша — С.Б.). Две прибавки към Паисиевата история[19] също свидетелствуват за това събитие, макар и не толкова подробно.

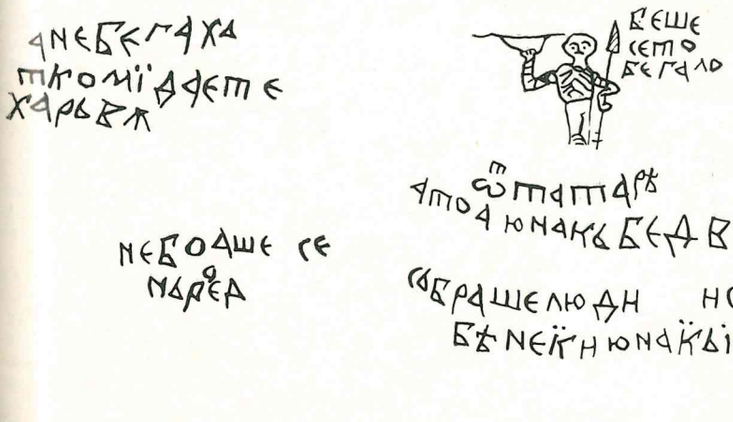
Основните сведения в хрониката от XVIII в. са верни и се потвърждават и от други източници, макар че в нея се съдържат и явно неточни сведения: реда на султаните, годината на събитието и др.[20] В историческата наука е уточнено, че годината на първото масово помохамеданчване е 1515.[21] Това става въз основа на една сръбска приписка от 1516 година, която сравнително точно датира събитието: „Свърши се тази книга от битието в годината 7025 (1516) месец септември, 18 ден, в Сараево, Босна. Тогава прочее по тези земи имаше голямо увеличение на агарянските чеда и голямо намаление в тези земи на християнските вери. . .“[22]

Разглеждането само на тези три основни източника не ни дава пълно основание да отнесем татарското нападение в района на с. Царевец към времето на първото масово помохамеданчване. Необходима е и някаква друга опорна точка. Такава ние намираме в т. нар. „Карлуковски надпис“. Неговото откриване беше дело на студентите от „Клуб 1300“, а материалът е под печат. Карлуковският надпис гласи: ПИСАХ АЗЬ ЕРѡДЂАКѡNЬ АТАNАСНЕ МЂЦА СЂЧКО А ДNЬ ДА ВѢСТЕЕ КОГИ БЇН ВЕЛНКЬ ПЛЂNЬ ѡТ ТАТАРЕ ѡТ Д NАВАА ДО ПЛЂNNНѪТА. ТѢКА ПРЂБНВАХѪ MNОГО МЪЖЇНЕ Н ЖЕNІН Н ДЂЦА В ЛЂТО ҂З НД или в превод: „Писах аз еродякон Атанасий, месец февруари, 1 ден. Да се знае, кога бе голям плен от татаре от Дунава до планината. Тука пребиваваха много мъже, жени и деца в годината 7024 (1516)“. Този надпис бе датиран от Й. Андреев (1516 г., 1 февруари), който го свързва с първото масово помохамеданчване в българските земи.[23]

Сравнявайки двата надписа, от с. Царевец и Карлуково, откриваме редица общи белези, личат едни и същи езикови явления. Записани на западнобългарски диалект, двата надписа са едноерови. Авторите имат определено предпочитание към малкия. . ., избягват използуването на титли и лигатури. И в двата надписа се явява удвояване на гласни (ВѢСТЕЕ 2 р. ДѪNАВАА 6 р. от Карлуковския надпис; Д[О]БРОСЛААВЬ 8 р., на надписа от Царевец). Тези общи черти издават спомената вече „сръбска редакция“. Палеографските особености на двата надписа също показват близост по време — изписването на А, П, С, Д, Е, Ѕ и др.

Още едно съображение, което ни позволява да свържем надписите от Карлуково и Царевец, е географската близост на двата обекта, които са в един и същи ареал (поречието на Искър). Разстоянието между тях по права линия е не повече от 20 км. Базирайки се на изтъкнатите аргументи, ние считаме, че надписът от с. Царевец може с основание да бъде

Обр. 2

[16] Ятовата граница дели българската езикова територия по изговора на променливото „я“ (от старобългарското „ъ“) на две диалектни групи. На запад променливото „я“ се произнася само като „е“. Ятовата граница започва от Никопол и върви на юг през Плевен, Ботевградско, Ихтиманско, Пазарджик и др. — до Солун. КБЕ, т. 5, с. 562.

[17] За това виж *Ю. Трифонов*. История на града Плевен, 1933, с. 53.

[18] За пръв път тази хроника е публикувана от *В. Ламанский*, Болгарская словестность XVIII в. Журнал министерства народного просвещения, ч. 145, СПб, 1869, с. 117—118. Новобългарският превод на хрониката е даден от *П. Петров*, Асимилаторската политика на турските завоеватели, С., 1964, с. 106—108.

[19] *П. Петров*, пос. съч., с. 108—109.

[20] *П. Петров*. Асимилаторската политика на турските завоеватели, С., 1962, с. 80.

[21] *П. Петров*, пос. съч., с. 77.

[22] *П. Петров*, пос. съч., с. 114.

[23] *Й. Андреев, С. Радоев*. Надписите на скалната църква „Св. Безсребърници“ при гара Карлуково, сп. Векове, 1975, кн. 6 (материалите са под печат).

отнесен към времето на първото масово помо-
хамеданчване, т. е. 1515—1516 г.

Вляво от надписа на Доброслаав на същата скала, малко по-навън има още един надпис, на който искаме да се спрем. Той не е публикуван досега, най-вече поради трудностите, свързани с разчитането му. Разположен е върху малка площ (20—12 см) и лице на изток. Поради това, че се огрява продължително от слънцето, той е твърде избледнял, а на места има отчупени парчета от скалата. Независимо от повредите при внимателно наблюдение и разчитане може да се долови в общи линии неговият смисъл.

Надписът се състои от 5 реда с дъгообразна форма, като в долния си край е ограничен от една доста изчистена в контур рисунка на елен. Авторът на надписа, някой си Бею, го е вместил в малкото пространство над тялото на елена, което е довело до деформация на редовете и преплитане на буквите от последния ред с очертанията на животното. Левият му рог, нарисуван с големи разклонения, също навлиза в началото на II, III и IV ред. Височината на буквите варира от 5 до 10 мм. Доколкото може със сигурност да се разчете, текстът има следното съдържание:

Ір. ПНСА БЕЮ II р. ДА СЕ ЗNАЕ КОГЇ БѢГАХЪ III р. МН ѡ҃АРЬ, СТОТАСЕДЕМN IVр. ТОѸРКА NA NЄВЕСТА... РА V р. ВААДНВЄЇМЖИТОѸКА (обр. 3).

Този надпис също има три неясни части:

а) на третия ред след ѡ҃ няколко от буквите липсват поради отлющване на скалата. В края обаче се долавят знаците на АРЬ. Като измерихме разстоянието между ѡ҃ и АРЬ, се оказа, че то е достатъчно да се вместят буквите ШАШ, т. е. получава се думата [ШАШ]АРЬ. Тогава първото завършено изречение трябва да се чете: „ПИСА БЕЮ ДА СЕ ЗНАЕ КОГЇ БѢГАХЪМН ѡ҃ [ШАШ]АРЬ“. Останалата част от III р. съдържа думите: СШОША СЕДЕМN

б) първата част на IV р. се чете ясно ТОЅРКА, след което отново има унищожени графити. В края на отчупеното парче се забелязват очертанията на NA. По-нататък се чете леко NЄВЕСТА. . . РА и отново текстът се губи. В същност личат фрагментите само на някои знаци, но не можахме да ги идентифицираме. Само в края на реда, като че ли са издраскани РА или ВА. Думата, която започва на IV р. (това е и последният неясен пункт) продължава на следващия ред, където ясно се виждат краят и ВАА. Останалата част от V р. съдържа думите ДИВЕ ЇМЖИШОЅКА

Втората част на надписа може да се прочете на сегашния етап така: „СТО И СЕДЕМ (седмина) ТУРЦИ. . . НА НЕВЕСТА. . . ВАА, КОЯТО ЖИВЕЕШЕ САМА ТУКА (като дива).“

И в този надпис липсват означения за годината. Съпоставянето му с надписа на Доброслаав показва някои общи белези в езика и палеографията. Надписът е едноеров с елементи на „сръбска редакция“, има и удвояване на гласни (. . .ВАА). От гледна точка на езика и съдържанието на първото изречение той може условно да бъде отнесен към времето на известното ни татарско нашествие.

Вдясно от входа на позната ни пещера, на нивото на погледа се долавя старинен текст. Той е издраскан с тънко острие върху малка неравна плоскост с размери 25—20 см. Състои се от 6 реда, следващи релефа на скалата. Височината на буквите е неравномерна — от 8 до 15, на места 18 мм. Неговото разчитане не представляваше особена трудност. По езикови особености той е близък по време с надписите на Бею и Доброслаав, но е по-късен от тях. Точното му датиране е невъзможно поради липса на сигурни опорни точки, но според нас може да се вмести в периода XVI—XVII в. Съдържанието му е твърде интересно и осветлява някои страни от живота на българското население от този край в годините на османското робство: ПИШЕ СТОNЬ БРАТѸЛINЬ КОГИ БЕШЕ ГОСПОДАРЬ ЖИВОДЕРЬ NA ВЛАШКО СЕЛО (обр. 4).

Паралелното разглеждане на изследваните надписи позволява да се направят някои ценни изводи за историята на българския народ през XVI—XVII в. и в частност на населението от тази част на Северна България:

1. Надписът на еродякон Атанасий от скалната църква при гара Карлуково дава възможност да се датира събитието, отразено в надписа на Доброслаав от Царевец. Последният потвърждава правилността на тълкуването и датирането на Карлуковския надпис. Двамата автори се допълват при разкриването на картината на нашествието и неговите мащаби.

2. Ако надписът на еродякон Атанасий е ценен преди всичко за датирането на събитието и очертаването на неговите географски граници, то надписът на Доброслаав е по-богат откъм съдържание.

3. Вестта за идването на татарите се движи по-бързо от нашествениците и това дава възможност на българското население да се укрие и спаси. Тук на преден план изпъква ролята на юнак Вълко (Влако), който донася страшната вест за голямото бедствие. Нещо повече — той събира, организира бягащите хора и ги подготвя за съпротива. За това свидетелствува целият дух на надписа: въоръжената фигурка с лък, копие и ризница (изобразяваща юнака), думите на Доброслаав „аз не бягах, защото ми давате копие“ и др. Посочените аргументи убедително показват, че местното население на запад от реката се е съпротивявало на нашествениците. Това обстоятелство несъмнено е оказало въздействие върху общото настроение на народа. Доброслаав намира за нужно да отрази борческия дух на местните българи в последната прибавка — „Не се боеше

Обр. 3

народът“. Тази бележка е изключително важна за нас. Такова нещо още никъде не е фиксирано в изворите. Достатъчно е да прочетем събраните от П. Петров документи за насилията на османските завоеватели и за тяхната асимилаторска политика, за да видим, че доколкото там пише за съпротива, то това е или съвсем общо казано, или се базира на документи от много по-късно време. А в случая ние имаме конкретен пример за това, как и по какъв начин българският народ е намерил сили за съпротива. Сведенията от надписа придобиват особена сила и поради факта, че те са оставени от очевидец, участник в борбата срещу нашественика. Самият Доброслаав представлява уникален случай — един човек на книгата, на пачето перо иска копие и се бори срещу татарите. В този смисъл надписът на Доброслаав придобива особено голяма стойност

4. Оказаната съпротива срещу нашествениците изиграва и друга много важна роля. Запазвайки се от татарските насилия и грабежи, българите от този край в същност се спасяват от другия, по-страшния удар — помохамеданчването. Доколкото османската власт е успяла да наложи исляма в някои български села от района, те всички се намират на изток от реката. Скалистият бряг на Искъра и неговото пълноводие, гористите местности и преди всичко съпротивата са запазили местните българи от асимилиране. В това отношение особен интерес представлява думата „ИСТАПЕ“, която се дава от Н. Геров[24] като „претопявам, извличам нещо чрез претопяване“. Не са ли това онези българи, избягали от равнината, запазили се от претопяване, защото нашият народ е гледал действително така на помохамеданчването?

5. И в двата надписа е показана една характерна черта от политиката на Високата порта към кримските татари. По време и на двете помохамеданчвания те са използувани като жандарм, който трябвало да всее страх и ужас сред българското население в Северна България и по този начин да улесни, да подготви почвата за неговата асимилация.

6. Изображението на юнак Вълко (Влако) и употребата на термина „ХАРВЪ“ (копие)[25] в текста представят известни податки за статута на местните българи в рамките на османската държава. Наличието на оръжие сред тях (лък, късо дебело копие) показва, че една част от местното население е била използувана за охрана на пътя през Искърското дефиле, т. нар. „харбалии“, От „харвъ“ — харба идва и името на тази група от подвластното население, която е изпълнявала службата на пазители на планинските проходи. Турските извори свидетелствуват и за наличието на войници в българските села от Врачанско. В това отношение с. Царевец (Влашко село) има свои представители.[26]

7. От надписа на Доброслаав се вижда, че около Говедарника и Средния камик са се събрали много от бягащите селяни. Поставя се въпросът, къде са се укрили те? Оглеждането на пещерите в споменатите местности показва, че те не могат да служат за жилища на много хора и за добитъка, който несъмнено е бил докаран. Тук явно е имало селяни не само от Влашко село (Царевец), но и от околността. Възможно е дори Доброслаав да е от някое друго селище, а не от Влашко село, тъй като в надписа липсват сведения за това. Сравнен с останалите надписи от двете пещери, прави впечатление, че техните автори пишат и селото, от което са дошли, и то още в самото начало след личното име.

Татарското нашествие и свързаните с него насилия по налагане на исляма са продължили за този край по всяка вероятност и в началото на 1516 г. [27] „Това е наложило да се търсят по-удобни жилища, тъй като пещерите тук са малки, тесни и непригодни да дадат подслон на повече хора. Изключение правят само двете по-големи пещери в м. Говедарника и Биярницата в Средния камик. Селището трябва да се търси и по височините на споменатите местности. На Средния камик и Пчелинище зад намиращия се там обор на ТКЗС, с. Царевец, има 14 трапа от землянки и 7 трапа от двете страни на дола между Пчелинище и Говедарника. Тези землянки М. Мичев свързва с чумната епидемия от 1762 г. и станалите тогава разместванията на селата от този край.[28] Ние считаме, че споменатото селище може би е съградено и по време на татарското нашествие от 1515 г., за което ще стане дума по-долу. Възможно е също да е имало и други временни жилища покрай Искъра, които впоследствие са се заличили.

8. Надписът на Доброслаав дава възможност да се изяснят и някои моменти от най-ранната история на с. Царевец (Влашко село). При събирането на данни за него в турските извори

[24] *Н. Геров.* пос. съч., с. 308.

[25] От землището на с. Царевец произхожда острие на копие, напомнящо „харвъ“, което се съхранява в Соф. арх. музей (инв. № 2191), за него виж *Е. Манова*. Средновековното въоръжение според някои стенописи в Югозападна България от XIII—XIV и XV в., ИАИ, т. XXIX. 1966, с. 68 — прил. 16 III б., с. 77.

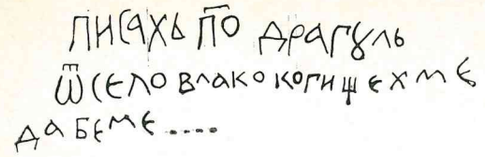
[26] Регистър на войнуци. . . Войнуци от кааза Ивраджа (Враца) в подчинение на сераскера Синап Мехмед. От с. Ефляк (Влашко село) на с. 51 и 52.

[27] *Й. Андреев, С. Радоев,* пос. съч., с. 9.

[28] *М. Мичев*. Временно разселване или преместване на някои селища във Врачанско през XVIII в. поради чумна епидемия. ИЕИ, 1964, кн. VII, с. 37 и 38.

Обр. 4

Обр. 5

за българската история се натъкнахме на интересно явление. До татарското нашествие 1515—1516 г. то е регистрирано в османските документи като две отделни села — Голямо и Малко Влашко.[29] Те са били твърде многолюдни за времето си — Голямо Влашко е имало 64 домакинства, 1 вдовица и е давало доход 5394 акчета, а Малко Влашко — 27 домакинства, 1 вдовица и доход 2556 акчета. Двете села са влизали в зиамета на Ердоглу бей и Махмуд бей. В следващия запазен опис на тимарите от Врачанска нахия (околия) от 1515—1516 г. двете села не фигурират, може би защото този документ е непълен.[30]

Друг документ, в който отново срещаме Влашко село, е от средата на XVI в.[31] В него селището фигурира вече като едно цяло под името Ефляк (Влашко село). Това е една регистрация на войнуците и ямаците, набирани от християнските села и служещи в спомагателния корпус на турската армия.[32] Сравняването на трите документа показва известна метаморфоза на Влашко село.

Обединяването на Голямо и Малко Влашко поставя и един друг интересен въпрос — за името на новото селище. Документът от 1548 г. сочи с. Ефляк и това е под влияние на старата традиция преди обединението. Един надпис от източната пещера на Говедарника дава основание за едно друго предположение. Той гласи: „ПИСА ПОП ДРАГУЛ ОТ СЕЛО ВЛАКО. . .“ (обр. 5), по-нататък текстът е твърде неясен. Дали тук става дума за правописна грешка, или наистина селото се е наричало Влако?

9. При разглеждането на надписа на Бею вече отбелязахме, че той може да се отнесе към времето на татарското нашествие. В него отново се споменава за бягство от татарите, но има и един нов момент. Бею споменава за някакви турци (107), които са извършили вероятно насилие над някаква невеста, живяла сама по тези места. Изглежда, че наред с татарските орди през 1515 г. в този район са действували и турски отряди, извършващи помохамеданчването. Такъв един отряд може би е нападнал невестата и е извършил насилие над нея. Най-вероятно това да е станало след оттеглянето на татарите, когато и селяните се завърнали по старите си селища. Разбира се, тези разсъждения са до голяма степен в сферата на чистите предположения.

10. Надписът на Стоян Братулина разкрива друга страна от живота на българите от Влашко село през първите векове на османското робство. Кое накарало този грамотен (както личи от почерка) селянин да напише няколкото реда на скалата. Ако това беше някакво радостно събитие, той не би пропуснал да го отбележи. Стоян се е задоволил само с лаконичното съобщение — „КОГИ БЕШЕ ГОСПОДАР ЖИВОДЕРА НА ВЛАШКО СЕЛО“. За него това е достатъчно Името „ЖИВОДЕР“ като прозвище на феодала, в чието владение е влизало Влашко село — неизвестно кога, достатъчно красноречиво говори за неговите „добродетели“ и за отношението му към подвластното население. Топонимът „ЖИВОДЕР“ се среща и в османските документи от началото на XVI в.[33] Това е с. Краводер, Врачанско. Възможно е двете села да са влизали във владенията на един и същи феодал и „Живодер“ да е станало синоним и на господаря.

11. Наличието на толкова много надписи в пещерите на Говедарника и Средния камик, част от които не са дело на граматици или други духовници, показва една твърде широка грамотност на местното население за онова време и потвърждава косвено преданието за съществуването на манастир по тия места. От друга страна, надписите показват и една традиционна, вродена любознателност и любов на българина към просветата още в онази сурова епоха.

Като се има предвид цялото епиграфско и художествено наследство от пещерите на Средния камик и Говедарника при с. Царевец, можем да обобщим, че те представляват своеобразна летописна книга на селото, където родолюбиви и будни българи са записвали най-важните събития в живота на местното население. И тъй като домашните извори от онази далечна епоха, записани на книга, са останали съвсем малко, то необходимо е най-ревностно опазване на този ценен материал за историята на Северозападна България.

[29] Турски извори за българската история, т. XIII, сер. XV—XVI, с. 253 и 254. За Голямо и Малко Влашко село. Легендата виж Сб. Република България, 1947, с. 202.

[30] Извадки от опис на тимарите от Врачанско. . . ТИБИ, т. XVI, с. 21 и сл.

[31] Регистър на войнуците. . . от средата на XVI в., ТИБИ, XX, с. 51 и 52.

[32] ТИБИ, т. XX виж речника към тома.

[33] Опис на тимарите от Врачанско. . . ТИБИ, т. XVI, с. 28.

Обичаят „сурва“ в няколко Пловдивски селища

Мария Халачева

Коледно-новогодишният цикъл празници и обичаи представляват съществен дял от традиционната народна култура на нашия народ. Целта на настоящата статия е да разгледа обичая *Сурва* в пловдивските селища Съединение (Голямо Конаре и Точиларци), Правище и Найден Герово, където той е разгърнат като цялостен празничен комплекс и е битувал трайно в живота на населението докъм средата на XX век. От тези селища исторически най-рано са засвидетелствувани Точиларци (Масатларе, Месудлар) и Правище (Дорутли).[1] В резултат на миграционните движения XV—XIX век[2] в Голямо Конаре се заселват преселници от Крушево и Костур.[3] По време на Освободителната война и непосредствено след нея изоставените от турците селища и имоти се заемат от българи.[4]

Събраните теренни материали отразяват състоянието на обичая Сурва в края на XIX и началото на XX век. Този обичай принадлежи към зимния цикъл календарни празници и обичаи. Неговото изпълнение започва вечерта срещу св. Васил (13 януари) и завършва на самия празник (14 януари).

Наименованието на целия празничен комплекс е *Сӯрва, Васӣл,* а на участниците — *сурфаскӑре* в Голямо Конаре, *суруквӑре* в Точилар — *суруфкӑре* в Правище и *суркувӑре* в Найден Герово.

В обичая участвуват само младежи, навършили 17—18-годишна възраст. Никъде в изследваните селища не е засвидетелствувано участие в него на женени мъже.

Групите, в които са организирани участниците, се наричат *кӯди*. Броят на кудите не е точно определен — той зависи от броя на младежите в селото, достигнали определената възраст, която им дава право да участвуват в обичая. През различни години броят на групите е различен, но най-много е имало през 1920 година.

Във всяка куда участвуват средно по 10—15 души. Някои от участниците имат специални функции. Водачът ръководи изпълнението на целия обичай — той върви начело на кудата, пръв влиза в домовете, води хорото. Поради това за водач се избира този, който най-добре знае танците и ще съумее да се наложи над останалите водачи по време на изпълнението на обичая на мегдана. Ролята на двамата пазачи е да пазят групата и особено музикантите („някой да не им муфте тъпана“). Поради това те вървят от двете страни на музикантите и носят в ръка *джоп* „пръчка“. Младежите от групата вървят по двама, хванати за коланите си. Всяка куда има своя музика, която се състои от *криви кеманета,* кавали, гайди и тъпан.

Подготовката за обичая започва един месец преди празника. Всяка вечер младежите разучават танците. Първият етап от подготовката обхваща сформирането на отделните групи (като подбирането на участниците в тях става на основата на роднински, съседски и приятелски връзки) и избирането на водача и на пазачите.

Важно място в подготовката заема обредният реквизит. Той се взема от сестри, роднини или от избраницата на момъка и се състои от огърлици и гривни от мъниста, в които са вплетени *пампӯрки,* „пухкави топчета, изработени от разноцветна вълна“, *трепердӯшки,* букетче от койло (Stipa pennata), *варакосана китка* от бръшлян, пауново и булчинско перо,

[1] *Извори за българската история* — XV I, С., 1971, с. 78; ИНБКМ, С., 1959, с. 448 т. I(VII), *Известия на държавните архиви,* С., 1964, т. VIII, с. 26; *Списък на населените места в царство България от Освобождението* 1878 до 1910 г. Сравнителен историко-етнографски преглед, С., 1902; *Ст. Захариев*. Географско-историко-статистическо описание на Татар-пазарджишката каза. Виена, 1870.

[2] *Д. Яранов*. Преселническо движение на българите от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX век, сп. „Македонски преглед“, год. VII, кн. 2 и 3.

[3] Според местни предания поради вражда с турците в Точиларци, което било смесено, турско-българско село, няколко български семейства се изселили оттам и се установили в землището на Голямо Конаре. Тук имало чифлик за отглеждане на султански коне и селяните от околните селища търсели убежище от турските преследвания като ратаи и гледачи на конете.

Във връзка с преселническите движения от Македония водените от поп Благой преселници се заселили около местността „Поляната“, тъй като не им позволили да се установят в Брацигово. Сред бежанците били семействата Бекирски, Илиеви, Команови, Паликрушеви — от Костури и Крушево. Последните при бягството си от Крушево запалили моста, за да се спасят от преследванията на турците, откъдето носят името си.

През време на кърджалийските размирици тук намират убежище български семейства от околните села. По-късно идват преселници от Копривщица, Сопот и Клисура.